

ΤΕΥΧΟΣ ΠΕΜΠΤΟ
2019/1

ΔΗΜΗΤΡΑ ΤΖΑΝΑΚΗ

Ο αυνανισμός και το κομμουνιστικό «ψυχικό νόσημα».
Μια ανάλυση της Άννας Κατσίγρα, *Γενετήσια αγωγή για το αγόρι* (1935)

ΑΡΗΣ ΤΣΑΡΑΒΟΠΟΥΛΟΣ

Συνειδητός «ενταφιασμός» αρχαϊκών επιτύμβιων αγαλμάτων.
Κοινωνική προσέγγιση

ΑΛΕΞΗΣ ΙΩΑΝΝΙΔΗΣ

Η ένταση της εργασίας στο *Κεφάλαιο* του Μαρξ

ΒΛΑΣΗΣ ΜΙΣΣΟΣ

Για την Πολιτική Οικονομία και τη διδασκαλία της:
Μια ανάγνωση των ιδεών του *Πλούτου των Εθνών*

ΣΠΥΡΟΣ ΣΑΚΕΛΛΑΡΟΠΟΥΛΟΣ, ΜΑΝΩΛΗΣ ΧΟΥΜΕΡΙΑΝΟΣ
Η υπόθεση Νίκου Βαβούδη μέσα από τα ελληνικά και τα σοβιετικά αρχεία

ΑΡΙΣ ΑΡΑΓΕΩΡΓΗΣ

Ο ρόλος της Ιστορίας και της Φιλοσοφίας των Επιστημών
στο εκπαιδευτικό πρόγραμμα ενός κοινωνικού κέντρου.
Η περίπτωση του Κοινωνικού-Πολιτιστικού Κέντρου Βύρωνα, «Λαμπηδόνα»

ΚΩΣΤΑΣ ΣΤΕΡΓΙΟΠΟΥΛΟΣ

Στη μνήμη του Άρι Αραγεώργη (1961-2018).
Μικρή αναφορά σ' έναν ξεχωριστό άνθρωπο, στοχαστή και μαχητή

Ρ

Ι

Μ

Η

ΕΞΕΛΑΜΗΝΙΑΙΑ
ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ
ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΗ

ΚΡΙΣΗ

ΕΞΑΜΗΝΙΑΙΑ
ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ
ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΗ

ΚΡΙΣΗ

Εξαμηνιαία Επιστημονική Επιθεώρηση

KRISI

Biannual Scientific Review

Συντακτική επιτροπή

Θοδωρής Δημητράκος

Γιάννης Κοζάτσας

Κώστας Πασσάς

Επιστημονικοί συνεργάτες

Αραγεώργης Άρις (1961-2018), Βλάχου Ελένη, Γκιούρας Θανάσης, Δημακοπούλου Χριστίνα, Jung Reinhard, Καλτσώνης Δημήτρης, Μαμουλάκη Έλενα, Μανιάτης Γιώργος, Ματθιόπουλος Ευγένιος, Μαυρουδέας Σταύρος, Μπάγκος Παντελής, Μπαλτάς Αριστείδης, Μυλωνάκη Ευγενία, Παπαδάτος Νίκος, Πούλου Αγγελική, Σακελλαρόπουλος Σπύρος, Σταυρίδης Σταύρος, Στεργιόπουλος Κώστας, Τύμπας Τέλης, Φαράκλας Γιώργος, Φουρτούνης Γιώργος, Χολέβα Μαρία, Χρύσης Αλέξανδρος, Ψύλλος Στάθης.

Επικοινωνία

www.e-krisi.gr

Υπεύθυνος επικοινωνίας

Γεράσιμος Χολέβας

Σελιδοποίηση-παραγωγή

Μοτίβο Α.Ε.

Σχεδίαση ιστοσελίδας

Γιάννης Σακελλαρίου

Τιμή τεύχους: 9 ευρώ

Ετήσια συνδρομή (ιδιώτες): 15 ευρώ

Ετήσια συνδρομή (ιδρύματα): 20 ευρώ

Κεντρική διάθεση

Εκδόσεις Τόπος

Πλαπούτα 2 & Καλλιδρομίου, 114 73 Αθήνα, Τηλ. 2108222835, info@motibo.com

Τεύχος 5 – 2019/1

Απαγορεύεται η αναδημοσίευση μέρους ή όλου του έργου, καθώς και η αναπαραγωγή ή μετάδοσή του με οποιοδήποτε οπτικοακουστικό, γραπτό ή άλλο μέσο χωρίς την έγγραφη άδεια του εκδότη ή του συγγραφέα.

ISSN 2585-2124

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Ο αυνανισμός και το κομμουνιστικό «ψυχικό νόσημα». Μια ανάλυση της Άννας Κατσιόγρα, <i>Γενετήσια αγωγή για το αγόρι (1935)</i>	7
Δήμητρα Τζανάκη	
Συνειδητός «ενταφιασμός» αρχαϊκών επιτύμβιων αγαλμάτων. Κοινωνική προσέγγιση	33
Άρης Τσαραβόπουλος	
Η ένταση της εργασίας στο <i>Κεφάλαιο</i> του Μαρξ.	61
Αλέξης Ιωαννίδης	
Για την Πολιτική Οικονομία και τη διδασκαλία της: Μια ανάγνωση των ιδεών του <i>Πλούτου των Εθνών</i>	75
Βλάχης Μισσός	
Η υπόθεση Νίκου Βαβούδη μέσα από τα ελληνικά και τα σοβιετικά αρχεία	93
Σπύρος Σακελλαρόπουλος, Μανώλης Χουμεριανός	
Ο ρόλος της Ιστορίας και της Φιλοσοφίας των Επιστημών στο εκπαιδευτικό πρόγραμμα ενός κοινωνικού κέντρου. Η περίπτωση του Κοινωνικού-Πολιτιστικού Κέντρου Βύρωνα, <i>«Λαμπηδόνα»</i>	125
Άρις Αραγεώργης	
Στη μνήμη του Άρι Αραγεώργη (1961-2018). Μικρή αναφορά σ' έναν ξεχωριστό άνθρωπο, στοχαστή και μαχητή	129
Κώστας Στεργιόπουλος	

Για την Πολιτική Οικονομία και τη διδασκαλία της: Μια ανάγνωση των ιδεών του Πλούτου των Εθνών¹

Βλάσης Μισσός*

Περίληψη

Το παρόν κείμενο στηρίζεται στην υπόθεση ότι η κατανόηση του περιεχομένου των θεωριών της Πολιτικής Οικονομίας είναι άμεσα συνδεδεμένη με τη γνώση που αποκομίζουμε από τη ζώσα εμπειρία και την κοινωνική συναναστροφή. Το στοιχείο αυτό, δηλαδή η συσσωρευμένη πείρα της ζωής, ενδεχομένως και να στέκεται εμπόδιο στη διαδικασία διδασκαλίας και μετάδοσης των ιδεών της Πολιτικής Οικονομίας σε νεαρούς φοιτητές. Όπως υποστηρίζεται, η έκταση του εν λόγω χάσματος δύναται να αμβλυυνθεί μέσα από την παράλληλη διδασκαλία της ιστορίας των οικονομικών θεωριών και την επιμονή στην ανάγνωση των κλασικών κειμένων. Κατά συνέπεια, το κείμενο στοχεύει να καταδείξει ότι η επαφή των διδασκόμενων με την ιστορία της οικονομικής σκέψης και με τα πρωτότυπα κείμενα των θεμελιωτών της Πολιτικής Οικονομίας μάς αποτρέπει από την άκριτη αποδοχή της κυρίαρχης εγχειριδιακής ερμηνείας των οικονομικών ιδεών και αναδεικνύει τον διαρκή αγώνα των σημαντικών διανοητών αναφορικά με τη διαδικασία σχηματισμού θεωρίας. Στο πλαίσιο αυτό, προβαίνουμε σε μια κριτική επισκόπηση και παρουσίαση ορισμένων βασικών ιδεών του Adam Smith, έτσι όπως παρουσιάζονται στο κείμενό του *Ο πλούτος των εθνών*. Η ιστορία της σκέψης δεν δύναται βεβαίως να υποκαταστήσει τη γνώση που εκπορεύεται από την πείρα της καθημερινής ζωής, αλλά αποτελεί μέσο διάνοιξης δυνατοτήτων ουσιαστικής αντίκρουσης της κυρίαρχης ερμηνείας των οικονομικών ιδεών των εγχειριδίων που χρησιμοποιούνται στη διδασκαλία.

1. Για το διδακτόν της Πολιτικής Οικονομίας

Όπως συμβαίνει με τη διδασκαλία των περισσότερων γνωστικών πεδίων που θέτουν στο επίκεντρό τους τη μελέτη των κοινωνιών του ανθρώπου έτσι και στην Πολιτική Οικονομία, η κατανόηση του περιεχομένου των ιδεών της κρύβεται στην πείρα της ίδιας της ζωής, την οποία οι φοιτητές –εκ του νεαρού της ηλικίας τους– δεν έχουν ακόμα προλάβει να αποκτήσουν επαρκώς. Υπό αυτό το πρίσμα, θα μπορούσαμε ενδεχομένως να οδηγηθούμε στον ισχυρισμό ότι μια βαθιά και ουσιαστική κατανόηση των θεμάτων και των θεωριών που τη συγκροτούν καθίσταται σχεδόν αδύνατη από το νεαρό ακροατήριο και αποτελεί ζήτημα επίμονης μελέτης αλλά και σταδιακής απόκτησης εμπειριών που πηγάζουν από την κοινωνική συναναστροφή. Μια αντίστοιχη περίπτωση θέση φαίνεται πως έχει διατυπωθεί

* Ο Βλάσης Μισσός είναι Ερευνητής στο Κέντρο Προγραμματισμού και Οικονομικών Ερευνών.

1 Το κείμενο είναι αφιερωμένο στον Μάνο Κουντούρη που για πάνω από 35 χρόνια διδάσκει Πολιτική Οικονομία στο τμήμα Οικονομικών Επιστημών του ΕΚΠΑ.

και από τον ίδιο τον Αριστοτέλη.² Παρά το προφανές ενδιαφέρον του για την διδακτική, ο αρχαίος φιλόσοφος μοιάζει να θεωρεί μάταιη και ανώφελη τη διδασκαλία της εν γένει Πολιτικής τέχνης στους νέους, κυρίως λόγω της απειρίας τους. Συνεπώς, η άποψη πως η κατανόηση επί των πολιτειακών ή κοινωνικών σχηματισμών ωριμάζει παράλληλα και σε άρρηκτη σχέση με τα βιώματά μας, μαζί με την εξέλιξη της προσωπικότητας και του χαρακτήρα μας, δεν είναι ξένη ούτε πρόσφατη.

Βέβαια, ακόμα και η ακραία αποδοχή του μη διδακτού της Πολιτικής Οικονομίας δεν της στερεί αξία. Το παρόν κείμενο αποτελεί απόπειρα προβληματισμού αναφορικά με τις προκλήσεις μιας τέτοιας δυσκολίας η οποία συναντάται και κατά την εκπαιδευτική διαδικασία σε συνδυασμό με τον τρόπο και την ιστορία εξέλιξης των οικονομικών θεωριών. Υποστηρίζεται ότι η διδασκαλία μιας γνώσης που προσκρούει στην απουσία πείρας που εκπορεύεται από τη ζωή, μπορεί να θεραπευτεί από τη διδασκαλία της ιστορίας της σκέψης των στοχαστών που την απαρτίζουν και της καταφυγής μας σε κλασικά –ως είθισται να αποκαλούνται– ή πρωτότυπα κείμενα. Για τον λόγο αυτό, στην επόμενη ενότητα γίνεται εκτενής αναφορά στον *Πλούτο των Εθνών*³ του Adam Smith, στο έργο του οποίου καταφεύγουμε ώστε να εξεταστεί το εάν ο Σκοτσέζος διανοητής απηχεί την ερμηνεία της κυρίαρχης διδασκαλίας των εγχειριδίων, ή εάν η εμπειρία και το βίωμα της ανάγνωσης του πρωτότυπου κειμένου μάς διανοίγει ένα διαφορετικό μονοπάτι κατανόησης των ιδεών του. Ας ξεκινήσουμε κάπως ανορθόδοξα, επιμένοντας στη σημασία αυτής της ιδιαιτερότητας –δηλαδή του μη διδακτού– της Πολιτικής Οικονομίας και προσφέροντας ορισμένες σκέψεις για τη διαχείρισή της.

Η εμπειρία της ζωής επηρεάζει την αντίληψή μας επί του τρόπου κατανόησης της λειτουργίας της οικονομίας. Κάτι τέτοιο είναι εμφανές και από ορισμένες περιπτώσεις σημαντικών οικονομολόγων που κατά τη διάρκεια του βίου τους έχουν υποβληθεί σε αναθεωρήσεις ή επαναδιατυπώσεις των προγενέστερων θέσεών τους. Τρανταχτό παράδειγμα αποτελεί ο Βρετανός Sir John R. Hicks που, κατά τον 20ό αιώνα, έχει όσο λίγοι επηρεάσει την ακαδημαϊκή οικονομική σκέψη διεθνώς. Οι κρισιμότερες και πιο γνωστές συμβολές του Hicks αφορούν κυρίως την ερμηνεία των ιδεών του John Maynard Keynes μέσα από ένα πλαίσιο που παρότι έχει πλέον καθιερωθεί να διδάσκεται στα Πανεπιστήμια ως ένα από τα βασικά υποδείγματα ανάλυσης της μακροοικονομίας, υποστηρίχθηκε παράλληλα ότι αλλοιώνει και παραφράζει την ουσία της οικονομικής θεωρίας του ίδιου του Keynes (Robinson 1980: 121). Σε μια σπάνια για τα ακαδημαϊκά ήθη αναγνώριση της ορθό-

2 «Διὸ τῆς πολιτικῆς οὐκ ἔστιν οἰκείος ἀκροατῆς ὁ νέος· ἄπειρος γὰρ τῶν κατὰ τὸν βίον πράξεων, οἱ λόγοι δ' ἐκ τούτων καὶ περὶ τούτων· ἔτι δὲ τοῖς πάθεισιν ἀκολουθητικὸς ὢν ματαίως ἀκούσεται καὶ ἀνωφελῶς, ἐπειδὴ τὸ τέλος ἐστὶν οὐ γνῶσις ἀλλὰ πράξις» (*Ηθικά Νικομάχεια* A: 1095a). Κατά τη διαδικασία κρίσης του άρθρου, ένας εκ των δύο ανώνυμων κριτών, ορθῶς μου επισήμανε ότι συγχέω τον όρο «πολιτική» του Αριστοτέλη, με το νεωτερικό περιεχόμενο του όρου «κοινωνική επιστήμη». Επιγραμματικά, θα πρέπει να αποσαφηνίσω ότι κατά τη δική μου ανάγνωση και στο πλαίσιο της αυστηρά περιορισμένης χρήσης του παραδείγματος, οι δύο αυτές όψεις συνδέονται στη βάση της γνώσης για την πόλη, το πολίτευμά της και άρα της κοινωνίας.

3 Για τα αποσπάσματα των βιβλίων I και II του *Πλούτου των Εθνών* που παρατίθενται στο κείμενο, έχω συμβουλευτεί την αναθεωρημένη έκδοση Smith (1776/2019) της ελληνικής μετάφρασης του Χ. Βαλλιάνου. Τα αποσπάσματα των βιβλίων III, IV και V έχουν μεταφραστεί από εμένα και ως εκ τούτου η απόδοσή τους με βαρύνει αποκλειστικά. Ο λόγος είναι ότι μέχρι σήμερα, δεν έχει υπάρξει καμία ολοκληρωμένη μετάφραση του έργου στα ελληνικά.

τητας των επικριτών του, ο ίδιος ο Hicks, σχολιάζοντας τη βραβευμένη με νόμπελ (1972) προσφορά του στην οικονομική σκέψη αναφέρει τα εξής:

Πρόκειται για μια δουλειά που έχει πλέον γίνει τμήμα της επικρατούσας βιβλιογραφίας η οποία στη σύγχρονη ακαδημαϊκή αντιπαράθεση αποκαλείται «νεοκλασικά οικονομικά». Έγινε όμως πριν από πολύ καιρό, και είναι με ανάμεικτα συναισθήματα που τιμήθηκε γι' αυτή, την οποία νιώθω ότι έχω πλέον ξεπεράσει [...]. Θα μπορούσα να καταλάβω ότι πρόκειται για ανοησίες. Η δουλειά αυτή παραβιάζει τη σειρά με την οποία ανακλύπουν τα γεγονότα στον πραγματικό κόσμο. (Hicks 1977: v)

Η δημόσια παραδοχή αναθεώρησης ιδεών οπωσδήποτε απαιτεί σθένος και επιστημονική εντιμότητα, όμως εδώ δεν εξετάζεται ούτε η κατοχή των ευγενικών χαρακτηριστικών που απαιτούνται για την πλήρη αποδοχή της άποψης των εκάστοτε καλόπιστων επικριτών, ούτε η αντικειμενικότητα της ευστάθειας των θεωριών. Το κρίσιμο ερώτημα στο οποίο η οικονομική σκέψη καλείται να δώσει απάντηση, δεν αφορά το αναντίρρητο της ορθότητας μίας θέσης έναντι μιας προγενέστερης, αλλά ακριβώς το αντίθετο, την αναγνώριση διαφορετικών προσεγγίσεων.

Η συμβατική μέθοδος διδασκαλίας μέσω επιστημονικών εγχειριδίων στα Πανεπιστήμια παραπέμπει άμεσα στην επικράτηση της συσσωρευμένης προσέγγισης για τον τρόπο απόκτησης της γνώσης, η οποία αποξενώνει τους φοιτητές από την ανάγνωση των κλασικών κειμένων του μακρινού παρελθόντος. Στη συνείδηση των νέων επιστημόνων (φοιτητών και δασκάλων) τα πρωτότυπα κείμενα αντιμετωπίζονται ως παλαιά, αχρειαστα και ξεπερασμένα. Η αξία της συμβολής τους θεωρείται ευθέως ανάλογη των συνεισφορών τους και της θέσης που καταλαμβάνουν στα σύγχρονα εγχειρίδια. Κατ' αυτό τον τρόπο, κάθε γενιά οικονομολόγων αντιμετωπίζεται σαν να προσθέτει κάτι επιπλέον στην ήδη υπάρχουσα συσσωρευμένη γνώση, βελτιώνοντας την άποψή μας για την κοινωνία και τη συμπεριφορά του ανθρώπου. Έτσι, σταδιακά, διαμορφώνεται μια ιδιάζουσα πίστη στην εγχειριδιακή γνώση, η οποία ωθεί μάλιστα και σε ακραίες διατυπώσεις όπως αυτή που συναντάμε στον Gordon (1965):

Είναι η γνώση της ιστορίας της οικονομικής ανάλυσης απαραίτητη συνθήκη για την κατανόηση της τρέχουσας οικονομικής θεωρίας; Νομίζω πως η απάντηση είναι αρνητική. Κατά το συνηθισμένο νόημα των λέξεων, η κατανόηση ενός οικονομικού μοντέλου και η γνώση των ιστορικών καταβολών του είναι, λογικά σκεπτόμενοι, δύο εντελώς διαφορετικά πράγματα. (Gordon 1965: 121)

Οδηγείται λοιπόν κανείς στη σκέψη πως εάν μια νέα επιστημονική ερμηνεία είναι ασύμβατη με τις αρχές των θεωριών που εμπεριέχονται στα σύγχρονα εγχειρίδια, τότε αυτή εκτοπίζεται από τη διδασκαλία, καθώς δεν δύναται να προσθέσει τίποτα στην προηγούμενη εννοιολογική δομή. Ως εκ τούτου, η κυρίαρχη διαδικασία γνωσιακής αύξησης της οικονομικής σκέψης απεμπολεί την ιστορικότητα των

καταβολών της καθώς επικαλείται την ορθότητα των πλέον πρόσφατων συνεισφορών έναντι των παλαιότερων που απλώς υπήρξαν ώστε να προλειάνουν το έδαφος για την υποδοχή τους.

Μία εκδοχή του τρόπου με τον οποίο ορισμένες σκέψεις των κλασικών κειμένων Πολιτικής Οικονομίας εκτοπίζονται κατά τη διαδικασία σύνταξης πανεπιστημιακών εγχειριδίων εμφανίζεται και από την καταγραφή της προσωπικής εμπειρίας του Alfred Marshall ο οποίος, σε γράμμα του προς τον J.B. Clark αναφέρει ότι:

Η σχέση μου με τα οικονομικά ξεκίνησε με την ανάγνωση του Mill, ενώ βιοποριζόμενος διδάσκοντας Μαθηματικά στο Cambridge, όπου μετέφραζα σε διαφορεικό λογισμό όσες από τις οικονομικές του προτάσεις ήταν ευεπίφορες μετατροπής και ως κανόνα, απέρριπτα όσες δεν γινόταν να μετατραπούν. (αναφορά στο Pigou 1966: 412)

Στα τέλη του 19ου αιώνα, ο διαφορετικός λογισμός αποτέλεσε τη Λυδία λίθο αξιολόγησης της ορθότητας των οικονομικών ιδεών. Αντίστοιχα, η γενικότερη θετικιστική τάση που επικράτησε και στην οικονομική σκέψη⁴ επέδρασε με τρόπο ανάλογο καθώς αναγνώρισε την ορθότητα των οικονομικών θεωριών στη βάση της λειτουργικότητάς τους. Ιδέες που δεν υπόκεινται σε αλγεβρικό μετασχηματισμό, εξασθενούν και εξορίζονται από το πεδίο της επικρατούσας οικονομικής ανάλυσης η οποία αρνείται παραδειγματικά την αξία της παρελθούσας οικονομικής σκέψης στο σήμερα, κάνοντας ορισμένους καταξιωμένους διανοητές, όπως ο καθηγητής Boulding (1971: 225) να αναφωνούν με έπαρση «ύστερα απ' τον Samuelson ποιος έχει ανάγκη τον Adam Smith;».

Σε αντίθεση με τα παραπάνω, η ιστορία της οικονομικής σκέψης προσφέρεται ώστε να εξαλείψει το φαινομενικά αδύνατο της διδαχής μιας γνώσης που βασίζεται στην εμπειρία της ζωής, παρά στην κλειστή και συνεπή λογική ενός συστήματος. Στη μακρά ιστορία της Πολιτικής Οικονομίας, σχεδόν τίποτα δεν μπορεί να ταξινομηθεί με απόλυτη σαφήνεια ως «λάθος». Αντιθέτως, οι κυρίαρχες απόψεις αντλούν την ισχύ τους από διεργασίες που επιτελούνται σε χώρους πολύ διαφορετικούς από το ιδεολόγημα της αντικειμενικής επιβεβαίωσης και απόλυτης ορθότητας. Στην ιστορία της σκέψης, καμία νέα θεωρία Πολιτικής Οικονομίας δεν εκτοπίζει κάποια παλαιότερη με τον ίδιο τρόπο με τον οποίο –για παράδειγμα– η συμβολή του Κοπέρνικου εκτόπισε βαθμιαία την προηγούμενη πτολεμαϊκή προσέγγιση για το σύμπαν. Για την υποστήριξη αυτής της θέσης και για την αξιολόγηση της διαρκούς σημασίας που διατηρούν οι παρελθούσες θεωρίες Πολιτικής Οικονομίας για το σήμερα, επιλέγεται μια έμμεση οδός. Θεωρούμε ότι ένα πρώτο βήμα προς αυτή την κατεύθυνση είναι να καταδειχθεί η ποιότητα της σκέψης που μας διαφεύγει όταν ακολουθείται η εγχειριδιακή προσέγγιση ή ερμηνεία.

Ανατρέχοντας στην οικονομική σκέψη και στο ίδιο το κείμενο του Adam Smith, είμαστε σε θέση να προσφέρουμε μια ερμηνεία επαρκώς διαφοροποιημέ-

4 Για μια εμπειριστατωμένη παρουσίαση των διαφόρων ρευμάτων του θετικισμού και του ρόλου τους στη διαμόρφωση της οικονομικής σκέψης βλ. Caldwell (1982/1994). Επίσης, για τη σχέση επιστήμης και ρεαλισμού, το κείμενο του Geymonat (1987) αξίζει να αναζητηθεί.

νη από την επικρατούσα που μας διδάσκει ότι με το έργο του «ανακάλυψε μια σημαντική ιδιότητα της ανταγωνιστικής οικονομίας της αγοράς [...] έγραψε εκατοντάδες σελίδες ξιφουλκώντας εναντίον των αναρίθμητων περιπτώσεων κρατικών ανοησιών και παρεμβάσεων [...] πάνω απ' όλα όμως, η ιδέα του για το αυτορρυθμιστικό "αόρατο χέρι" αποτελεί την πιο ουσιαστική συνεισφορά του στη σύγχρονη επιστήμη» (Samuelson & Nordhaus, 1998/2000: 125-6). Η άποψη αυτή, αν και κυρίαρχη, είναι αποκομμένη από την πείρα για την πραγματική λειτουργία της οικονομίας και ερμηνεύει το έργο του Smith μέσα από την προκατάληψη ενός ιδεολογικού σχήματος που δεν αρμόζει στις ιδέες του μεγάλου στοχαστή.

2. Σύντομη κριτική στην κυρίαρχη πρόσληψη των ιδεών του Adam Smith

Στο κείμενο των Halevi et al. (2011: 17-29) υποστηρίζεται η σημασία της Κλασικής Πολιτικής Οικονομίας στο σήμερα. Πιο συγκεκριμένα, εξετάζεται εάν –ορισμένα έστω– διδάγματα των στοχαστών του 18ου και 19ου αιώνα επιδρούν στη διαμόρφωση προσεγγίσεων ικανών να εξηγήσουν τις σύγχρονες κοινωνικές σχέσεις. Επικεντρώνοντας την ιστορική τους έρευνα στη συγκρότηση ερμηνευτικών κατηγοριών της οικονομικής σκέψης, οι συγγραφείς αποφαίνονται ότι ο διαρκής διάλογος που εξελίσσεται μεταξύ καταγεγραμμένων ιδεών και διαφοροποιούμενων κοινωνικών συνθηκών λειτουργεί σαν το προαιώνιο χώμα που, ρίχνοντάς του καινούργιο νερό, ολοένα και ξαναπλάθεται στα χέρια των σύγχρονων επιστημόνων. Επί παραδείγματι, ένα από τα κεντρικά ερωτήματα που διαπνέει τα γραπτά των σημαντικότερων εκπροσώπων της κλασικής περιόδου αφορά στο πώς η ραγδαία αύξηση του πλεονάσματος παραγωγής εμπορευμάτων προξενεί ταυτόχρονα τόσο έντονη δυστυχία και ανέχεια στην πολυπληθή εργατική τάξη. Οι απαντήσεις τους είναι βεβαίως πολλαπλές και όλες μπορούν να προσεγγιστούν υπό την επήρεια θαυμασμού, όμως η σημασία τους έγκειται στο γεγονός ότι κατά μία έννοια, τεκμηριώνονται ως συνέχεια των ιστορικών θεμελίων που ετέθησαν από την αριστοτελική θεωρία της αξίας (Theocarakis 2006). Προς τούτο, η καταφυγή στην ανάγνωση των πρωτότυπων κειμένων κρίνεται απαραίτητη.

Ένας σύγχρονος φυσικός, σε περίπτωση που επιθυμεί να αντικρούσει κάποια παραδεδομένη ή σύγχρονη αντίληψη, ενδεχομένως και να μην είναι απαραίτητο να διέλθει το πρωτότυπο κείμενο των *Φυσικών* του Αριστοτέλη. Από την άλλη μεριά, ο σύγχρονος οικονομολόγος έχει κάθε λόγο να διατρέξει την οικονομική σκέψη του αρχαίου φιλοσόφου όπως τουλάχιστον αναπτύσσεται στα *Ηθικά Νικομάχεια* (1133a-1134a) όπου –εκτός των άλλων– προσπαθεί να ερευνήσει την κοινή ουσία που καθιστά δύο εμπορεύματα ισάξια κατά την ανταλλαγή τους. Η αναγκαιότητα ανάγνωσης των οικονομικών ιδεών του Αριστοτέλη έγκειται στο γεγονός ότι η επιρροή της αριστοτελικής θεωρίας της αξίας στη σύγχρονη Πολιτική Οικονομία δεν καταργείται, ακόμα και όταν ο Σταγειρίτης παραδέχεται ότι ο στοχασμός του προσκρούει σε λογικό αδιέξοδο, καταλήγοντας ότι δύο εμπορεύματα δεν είναι δυνατό να καθίστανται «σύμμετρα»⁵ κατά την αγοραπωλησία τους. Στην

5 «τῆ μὲν οὖν ἀληθεία ἀδύνατον τὰ τοσοῦτον διαφέροντα σύμμετρα γενέσθαι» (Αριστοτέλης 2006: 1133b).

ερμηνεία του ιδιάζοντος αυτού τέλματος πρέπει να επιμείνουμε εάν επιθυμούμε να κατανοήσουμε τον τρόπο παραγωγής γνώσης στον πρόσφορο για αντιπαράθεση, χώρο της Πολιτικής Οικονομίας.

Ο διαχωρισμός μεταξύ ανταλλακτικής αξίας και αξίας χρήσης του εμπορεύματος στον οποίο προβαίνει ο Αριστοτέλης παραδόθηκε στους επιγόνους της κλασικής εποχής και έλαβε ιδιαίτερη υπόσταση στο έργο του Smith, με αποκορύφωμα βεβαίως την ανάλυση του Marx (Marx 1867/2017). Δεν υπάρχει αμφιβολία πως η επιρροή του Αριστοτέλη στον Marx είναι κάτι περισσότερο από ευδιάκριτη. Ο ίδιος ο Γερμανός στοχαστής άλλωστε, με το πλήθος των αναφορών του στο αριστοτελικό έργο έχει μεριμνήσει γι' αυτό. Από την άλλη μεριά, η επικρατούσα προσέγγιση παρουσιάζει τον Smith ως «πατέρα» των οικονομικών της ελεύθερης αγοράς (Norman 2018), με το περιεχόμενο που αυτή κατέληξε να λάβει σταδιακά στη διάρκεια του 20ού αιώνα (Friedman 1962/2002: 133). Εξέχον παράδειγμα προβολής και ερμηνείας της σκέψης του Smith ως υποστηρικτή της ελευθερίας των αγορών αποτελεί το Adam Smith Institute το οποίο επιδίδεται σε δημόσιες παρεμβάσεις, επικεντρωνόμενο σε ζητήματα κοινωνικής και οικονομικής πολιτικής, συνιστώντας παράλληλα μία από τις πλέον ακραίες νεοφιλελεύθερες «δεξαμενές σκέψεις» παγκοσμίως. Στον ιστότοπο του Ινστιτούτου, ως απόσταγμα της κοινωνικής σκέψης του Smith διαβάζουμε ότι: «Για την επίτευξη μιας ευημερούσας κοινωνικής ευταξίας δε απαιτείται ο έλεγχος από βασιλιάδες και υπουργούς. Κάτι τέτοιο αναμένεται να συμβεί οργανικά, ως απότοκο της ανθρώπινης φύσης. Αναμένεται να συμβεί καλύτερα σε μια ανοικτή, ανταγωνιστική αγορά, με ελεύθερη διαπραγμάτευση και απουσία τριβών». ⁶ Οποιοδήποτε ακαδημαϊκό τμήμα οικονομικής επιστήμης διδάσκει την παραπάνω άποψη αποκλείοντας την αντίστοιχη παράθεση εναλλακτικών ερμηνειών αναφορικά με το έργο του Smith, παραβιάζει κατ' αρχήν τον όρο της ανοικτότητας που τίθεται από το ίδιο το Ινστιτούτο. Επιπλέον, ο βαθμός μονομέρειας της συγκεκριμένης προσέγγισης είναι τόσο έντονος ώστε η ευστάθειά της καταρρέει. Η αντίφαση επιλύεται μέσω της ανάγνωσης του κλασικού κειμένου, την οποία δυστυχώς ελάχιστα ακαδημαϊκά τμήματα ενθαρρύνουν και αντιστοίχως ελάχιστοι φοιτητές επιδίδονται σε αυτήν.

Το ζήτημα μονομέρειας της κυρίαρχης και ιδεολογικά φορτισμένης ερμηνείας των ιδεών του Smith περιπλέκεται άλλωστε ακόμα περισσότερο και από την αγνώριση που του επιφυλάσσεται από τον ίδιο τον Marx. Ο Γερμανός διανοητής αναφέρεται στον Smith ως αυθεντία για να ασκήσει κριτική σε ένα από τα πρώτα εγχειρίδια πολιτικής οικονομίας που συνέγραψε ο J.S. Mill, υποστηρίζοντας ότι το τελευταίο διαπνέεται από έντονη αμφιθυμία και φτάνοντας στο σημείο να τον χλευάσει για την «αφέλειά» του να επιθυμεί να συγκρίνεται με το έργο του Σκοτσέζου διαφωτιστή.

[M]ε τη συνήθη εκλεκτιστική λογική του, καταφέρνει να είναι της άποψης του πατέρα του, James Mill, και ταυτόχρονα της αντίθετης άποψης. Εάν συγκρίνει κανείς το κείμενο του εγχειριδίου του Principles of Political Economy [έργο του J.S. Mill, 1848] με τον Πρόλογο όπου

⁶ <https://www.adamsmith.org/about-adam-smith/>.

αυτοανακηρύσσεται ως ο Adam Smith του παρόντος, τότε δεν ξέρει κανείς τι να πρωτοθαυμάσει, την αφέλεια του ανδρός ή εκείνη του κοινού το οποίο τον υποδέχθηκε με κάθε πίστη ως τον Adam Smith, προς τον οποίο έχει περίπου την ίδια σχέση που έχει ο στρατηγός William Kars von Kars [απέτυχε να υπερασπίσει το κάστρο του όταν δέχθηκε επίθεση από Ρώσους το 1855] με τον Δούκα του Wellington [υπερίσχυσε του Ναπολέοντα στη μάχη του Βατερλό το 1815]. (Μαρξ 1867/2017: 101)

Εύλογη απορία δημιουργείται από το φαινομενικά παράδοξο γεγονός ότι δύο αντίπαλες πολιτικά προσεγγίσεις αναγνωρίζουν την αυθεντία του Adam Smith. Για την επίλυσή της, αξίζει συνεπώς να διατρέξουμε ορισμένα κρίσιμα σημεία του πρωτότυπου κειμένου του *Πλούτου των Εθνών*, αναδεικνύοντας και ερμηνεύοντας τον πολυσήμαντο χαρακτήρα της Πολιτικής Οικονομίας του Smith, καθώς και την επίδρασή του στο σήμερα.

Στον *Πλούτο των Εθνών*, παρότι η εργασία αναγνωρίζεται ως το πραγματικό μέτρο της ανταλλακτικής αξίας των εμπορευμάτων (Smith 1776/2019: 30), η ίδια η διαδικασία της ανταλλαγής υποστηρίζεται πως επιτελείται στο πλαίσιο μιας ανισότητας που με τη σειρά της καθορίζεται από τις συνθήκες διαπραγμάτευσης των αντισυμβαλλόμενων μερών και η οποία δεν μετριέται από το «πραγματικό μέτρο της ανταλλακτικής αξίας» (Smith 1776/2019: 31). Σύμφωνα με τον Smith, η αδυναμία εμπειρικής τεκμηρίωσης της ισχύος μιας αριστοτελικά ιδεώδους θεωρίας της αξίας σε συνθήκες καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής, βάσει της οποίας τα εμπορεύματα θα καθίστανται «σύμμετρα» τον παρακινεί να διερευνήσει την ίδια την κοινωνική σχέση που αναπτύσσεται μεταξύ εργαζόμενων και εργοδοτών. Αρχικά, ο Smith μας εξηγεί ότι η ανταλλαγή επιτελείται στη βάση μιας σύμβασης και όχι στη βάση της ακριβείας των ποσοτήτων εργασιακής αξίας των εμπορευμάτων, καθώς η ίδια η διαδικασία της ανταλλαγής

προσαρμόζεται τελικά, όχι μέσω κάποιου ακριβούς μέτρου, αλλά από το παζάρεμα και τη διαπραγμάτευση [higgling and bargaining] στην αγορά, σύμφωνα με εκείνο το είδος χονδροειδούς ισότητας το οποίο, παρόλο που δεν είναι ακριβές, είναι όμως επαρκές ώστε να διασφαλίζει τη συνέχιση των καθημερινών δραστηριοτήτων. (Smith 1776/2019: 31)

Η προβληματική της θεωρίας της αξίας σύμφωνα με τον Smith ξεκινάει με το παρατηρούμενο γεγονός ότι στις σύγχρονες οικονομίες όλα μετρούνται σε χρήμα και όχι σε όρους εργασίας. Προτείνει συνεπώς τη διάκριση μεταξύ πραγματικής και ονομαστικής αξίας, όχι ως ορθή, αλλά ως αναγκαστική μετατόπιση από το ιδεώδες σχήμα των εργασιακών ισοδυνάμων το οποίο δεν δύναται να παρατηρηθεί εμπειρικά.

Η εργασία η οποία δεν μεταβάλλει τη δική της αξία, ως τέτοια, είναι το απόλυτο και αληθινό μέτρο, με το οποίο η αξία όλων των εμπο-

ρευμάτων, σε κάθε τόπο και κάθε χρόνο, μπορεί να εκτιμηθεί και να συγκριθεί. Συνεπώς, αποτελεί την πραγματική τιμή τους. Το χρήμα, αποτελεί μόνο την ονομαστική τους τιμή.

Αλλά ενώ ίσες μεταξύ τους αξίες εργασίας προσεγγίζονται πάντοτε ως ίσης αξίας από τη μεριά του εργαζόμενου, από την πλευρά του προσώπου που τους προσλαμβάνει, εμφανίζονται πολλές φορές μεγαλύτερης και άλλες φορές μικρότερης αξίας. Ο τελευταίος, μερικές φορές τις αγοράζει με μεγαλύτερη και άλλες φορές με μικρότερη ποσότητα αγαθών, ενώ η τιμή της ίδιας της εργασίας του φαίνεται ότι μεταβάλλεται όπως και των υπολοίπων πραγμάτων. Στη πρώτη περίπτωση του φαίνεται ακριβή και στη δεύτερη φθηνή. Στην πραγματικότητα, ακριβή ή φθηνά είναι τα αγαθά. (Smith 1776/2019: 33)

Η έννοια της αγοράς εκλαμβάνεται ως πεδίο άσκησης πολιτικής δύναμης και εξουσίας που εκφράζεται κατά τη διαπραγμάτευση στη βάση αντικρουόμενων συμφερόντων και όχι σαν ένας ουδέτερος τρόπος συνάντησης με σκοπό την περάτωση μιας ισόνομης και ισότιμης διαδικασίας ανταλλαγής μεταξύ των αντισυμβαλλόμενων μερών. Ο Smith, ίσως κάπως κυνικά, μοιάζει να παρατηρεί το πλήθος των πολλαπλών δοσοληψιών από τη σκοπιά της υφιστάμενης ταξικής διαστρωμάτωσης, προσπαθώντας να ερμηνεύσει το αφαιρετικό σχήμα της αγοραίας συναλλαγής, χωρίς όμως να υποπίπτει στο σφάλμα περιγραφής μιας άλλης, ιδεώδους ή φανταστικής κατάστασης. Κατά την προσέγγισή του, το σύνολο των αγοραίων ανταλλαγών δεν επιτελείται μεταξύ ίσων αξιών, είτε όταν δύο προϊόντα εργασίας ανταλλάσσονται στην αγορά, είτε όταν ανταλλάσσεται χρήμα με εργασιακό χρόνο (εργασία) εντός του χώρου παραγωγής.

Παράλληλα, στη ανταλλαγή μεταξύ εργαζόμενου και εργοδότη, ο Smith φαίνεται ότι κατανοεί και μια άλλη όψη αυτής της επιβολής του πρώτου στον δεύτερο όπου ο εργοδότης θέτει τους κανόνες της «τιμολόγησης» της εργασίας και προτείνει σύμφωνα με το συμφέρον του την αξία που είναι διατεθειμένος να αποδώσει στον εργαζόμενο. Τούτο υποδεικνύει ότι η άνιση ανταλλαγή, εκτελείται τόσο κατά την αγοραπωλησία των προϊόντων, όσο και στην συναλλαγή που συμβαίνει εντός του χώρου παραγωγής και με σχετική προνομιακή υπεροχή του εργοδότη. Η εν λόγω προσέγγιση μας απομακρύνει από τη νεοφιλελεύθερη μονομέρεια που εδράζεται στην ιδέα περί αοράτου χειρός, ως μιας εξωγενούς δύναμης η οποία συμβιβάζει τα διαφορετικά ατομικά κίνητρα και συμφέροντα.

Ο Smith είναι επίσης γνωστός για την ιδέα ότι το Κράτος («ο έλεγχος από βασιλιάδες και υπουργούς» όπως κυνικά αναφέρεται από το Adam Smith's Institute) είναι επιζήμιο στη λειτουργία της ελεύθερης διαπραγμάτευσης στην αγορά. Η επικρατούσα άποψη περί των ιδεών του Smith (Arrow & Hahn 1971/1991) κινείται γύρω από την ικανότητα της ελεύθερης αγοράς να αυτορρυθμίζεται και να παράγει υγιείς ανταγωνιστικές ισορροπίες υπό την προϋπόθεση απουσίας οποιασδήποτε κρατικής ή άλλης εξωγενούς παρέμβασης. Σε αντίθεση με την παραδεδομένη αντίληψη, η συνεισφορά του νομπελίστα (1998) αναπτυξιακού οικονομολόγου Amartya Sen (1987) αποδεικνύεται ιδιαίτερος διαφωτιστική. Σύμφωνα με τον Sen

μια βασική συμβολή του Adam Smith έγκειται στο ότι κατέδειξε τη δυναμική λειτουργία και θεσμική σημασία της αγοράς. Κατά την ερμηνεία του, στον *Πλούτο των Εθνών*, παρουσιάζονται αρκετές θετικές συνέπειες του ελεύθερου εμπορίου χωρίς όμως να αναγνωρίζεται η υπεροχή των αγοραίων αποτελεσμάτων. Στην εισαγωγή του τέταρτου βιβλίου διαβάζουμε:

Η Πολιτική Οικονομία, εκλαμβάνομένη σαν ένας κλάδος που αφορά την επιστήμη των πολιτικών [statesman] ή νομικών, επικεντρώνεται σε δύο αντικειμενικούς στόχους: Πρώτον, να προσφέρει επαρκή έσοδα ή ένα επίπεδο διαβίωσης στο λαό ή, πιο σωστά, να τους καταστήσει ικανούς να αποκτήσουν έσοδα που θα επαρκούν για τη διαβίωσή τους και δευτερευόντως, να παρέχει στο κράτος ένα έσοδο ικανό να υποστηρίξει την προσφορά δημόσιων υπηρεσιών. Στόχος της η ενίσχυση του λαού και της κυριαρχίας. (Smith 1776/1892: 427)

Η μετατόπιση από τη σύγχρονη ιδέα του ελάχιστου κράτους με την οποία –κατά την κυρίαρχη αντίληψη– είναι συνυφασμένος ο Smith καθίσταται μάλλον επιβεβλημένη, καθώς ο «πατέρας» της σύγχρονης Πολιτικής Οικονομίας θέτει ως στόχο του γνωστικού του πεδίου την ενίσχυση του δημόσιου τομέα προς όφελος του εισοδήματος συγκεκριμένης μερίδας της κοινωνίας. Οι δημόσιες υπηρεσίες είναι απαραίτητο να στηρίζονται από επαρκή έσοδα και το κράτος οφείλει να συμβάλει στη δημιουργία συνθηκών που ευνοούν την απόκτηση εισοδήματος.

Προσαρμόζοντας τα κρατικά έσοδα στις αντίστοιχες δαπάνες επιτελείται η αντίστροφη διαδικασία από εκείνη της σύγχρονης άποψης για τη δημοσιονομική πολιτική. Σύμφωνα με τη νεοφιλελεύθερη προσέγγιση, η προώθηση μέτρων περικοπής των δημόσιων δαπανών και παράλληλης μείωσης των φόρων (των επιχειρήσεων κυρίως) αποτελεί τη βασική οδό δημιουργίας ικανού χώρου προς ανάληψη ιδιωτικής πρωτοβουλίας, η οποία με τη σειρά της αναμένεται να μας οδηγήσει σε αύξηση του παραγόμενου προϊόντος (ΑΕΠ). Η πρακτική αυτή αποκαλείται και ως «επεκτατική δημοσιονομική περιστολή» (Giavazzi & Pagano 1990) αποτελώντας μία από τις κεντρικές πολιτικές προτάσεις του Διεθνούς Νομισματικού Ταμείου. Παρακάτω, εμπλουτίζοντας την άποψη του Smith αναφορικά με τον τρόπο εύρεσης «επαρκών εσόδων» για την κάλυψη των δημόσιων δαπανών που θεωρούνται απαραίτητα για την παροχή Εθνικής Άμυνας, Δικαιοσύνης, Δημόσιων Έργων και Υπηρεσιών διαβάζουμε το εξής:

Οι υποκείμενοι [στη φορολόγηση] ενός κράτους οφείλουν να συνεισφέρουν προς την υποστήριξη της κυβέρνησης, κατά το δυνατόν ανάλογα των αντίστοιχων ικανοτήτων τους. Αυτό σημαίνει, ανάλογα με τα έσοδα που χαίρουν κάτω από την προστασία του κράτους. Οι δαπάνες της κυβέρνησης προς τα άτομα ενός μεγάλου έθνους, είναι σαν τις δαπάνες διαχείρισης ενοίκων που διαμένουν εντός ενός μεγάλου κτηρίου, όπου όλοι είναι υποχρεωμένοι να συνεισφέρουν αναλόγως με τα αντίστοιχα συμφέροντά τους σε αυτό. Η αποδοχή ή απόρριψη

αυτής της παρατήρησης συνιστά, αυτό που αποκαλείται ως ισότητα ή ανισότητα της φορολογίας. (Smith 1776/1892: 351-2)

Τα επαρκή έσοδα του κρατικού προϋπολογισμού αναμένεται να προέλθουν από φόρους, με τρόπο που να θυμίζει τη σύγχρονη σοσιαλδημοκρατική άποψη περί προοδευτικής φορολογίας. Κάτι τέτοιο βέβαια, δεν γίνεται άμεσα εμφανές. Αρχικά, η βασική πρόταση [maxim] επί του φορολογικού πλαισίου που παρουσιάζει ο Smith, δίνει την αίσθηση ότι αφορά την καθαρή και ευθεία αναλογικότητα μεταξύ φόρων και εισοδήματος. Βεβαίως, ακόμα κι έτσι, θα συνεπαγόταν ότι οι εργάτες που –σύμφωνα με μια πάγια θέση των στοχαστών της κλασικής πολιτικής οικονομίας– λαμβάνουν έναν κατώτατο μισθό επιβίωσης, δεν θα έχουν παράλληλα και τη δυνατότητα να συνεισφέρουν στα έσοδα του κράτους. Όμως, εκτός από την έμμεση έννοια ενός είδους «αφορολόγητου ορίου», ο Smith προβαίνει σε μια περαιτέρω αποσαφήνιση, σημειώνοντας ότι οι φόροι πρέπει να αποδίδονται σύμφωνα με τα έσοδα που κατέχουμε ως αποτέλεσμα «προστασίας του κράτους». Αφού ο σκοπός ενός Κράτους είναι να παρέχει τα δημόσια αγαθά της Εθνικής Άμυνας, της Δικαιοσύνης, των Δημοσίων Έργων, οι πλουσιότεροι διασφαλίζουν και προστατεύουν περισσότερα απ' όσα τα φτωχότερα τμήματα του πληθυσμού. Κατά συνέπεια ο Smith, εμμέσως, επικαλείται τον κανόνα της αναλογικότητας όχι προς το μέγεθος του εισοδήματος, αλλά σε αντιστοιχία προς τα συμφέροντα που αναλαμβάνει να προστατέψει το Κράτος για λογαριασμό κάθε ιδιώτη. Άρα, κατά τη δική μας ανάγνωση, προτείνει μια εξαιρετικά προοδευτική φορολόγηση.

Στο ίδιο περίπου πλαίσιο κρατικής πολιτικής, ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει επίσης η άποψη του Smith για την αναγκαιότητα παροχής Δημόσιας Παιδείας με σαφές μορφωτικό περιεχόμενο έναντι της ιδιωτικής. Στο πέμπτο βιβλίο μπορεί κανείς να θαυμάσει σε πλήρη ανάπτυξη την αποστασιοποίησή του από το σύστημα της εκπαίδευσης επί πληρωμή. Έχοντας κατανοήσει τη λειτουργία της αγοράς και των παραγόντων που εμπεριέχονται στις περιβόητες δυνάμεις της προσφοράς και της ζήτησης, ο Smith θεωρεί ότι ο δημόσιος χαρακτήρας της παρεχόμενης παιδείας επιτρέπει τη διατήρηση της ιστορικότητας της γνώσης που παρέχουν οι επιστήμες. Σε αντίθετη περίπτωση, σύμφωνα με τον Smith, διδάσκονται μόνο εκείνα τα πεδία για τα οποία υπάρχει αγοραία ζήτηση.

Όπου δεν υπάρχουν δημόσια εκπαιδευτικά ιδρύματα, δεν πρόκειται να διδαχθεί κανένα σύστημα σκέψης και καμία επιστήμη για τα οποία δεν αναμένεται να υπάρξει ζήτηση ή για τα οποία, οι επικρατούσες συνθήκες, δεν τα καθιστούν είτε απαραίτητα, είτε βολικά ή έστω κάπως διαδεδομένα, ώστε να απαιτείται να διδαχθούν. Ένας ιδιωτικός δάσκαλος ποτέ δεν πρόκειται να διδάξει είτε ένα διαλυμένο [exploded] και απαρχαιωμένο σύστημα της επιστήμης που ενδεχομένως και να αναγνωρίζεται ότι είναι χρήσιμο, ή μιας επιστήμης που αναγνωρίζεται ότι είναι απλά άχρηστη και που ανήκει στον παιδαγωγικό ορυμαγδό της σοφιστικής και της ανοησίας. Τέτοια συστήματα δεν μπορούν να επιβιώσουν πουθενά, παρά μόνο σε αυτές τις κοινωνίες οι οποίες έχουν ενσωματώσει την Παιδεία και που η ευημερία

και τα έσοδά τους είναι σε μεγάλο βαθμό ανεξάρτητα από τη φήμη τους, και εντελώς ανεξάρτητα από την οικονομική τους δραστηριότητα. (Smith 1776/1892: 208)

Ορισμένοι ενδεχομένως να αποτολμήσουν ένα επιπρόσθετο βήμα παρατηρώντας ότι επί της ουσίας, ο Smith, παίρνει θέση υπέρ της ανάληψης ενός ιδιότυπου παρεμβατισμού από την πλευρά του δημοσίου για την άσκηση συγκεκριμένης εκπαιδευτικής πολιτικής ώστε να μην επιτρέψει στη δύναμη της ζήτησης, από την πλευρά των σπουδαστών και των οικογενειών τους, να κυριαρχήσει στις επιλογές των προς διδασκαλία γνωστικών πεδίων. Μια τέτοια πεποίθηση έχει κατά το παρελθόν αντικρουστεί (West, 1964), αλλά ο Smith είναι τουλάχιστον προφανές ότι ανησυχεί για το περιεχόμενο των σπουδών που ενδέχεται να επικρατήσουν εάν διαδοθεί η μέθοδος της ιδιωτικής πληρωμής των διδασκόντων.

Σε άλλο σημείο, αναφερόμενος σε ρυθμιστικές πρωτοβουλίες που περιορίζουν τη διαδικασία εξαγωγής αγοραίων αποτελεσμάτων, ο Smith δεν διστάζει να μας παραδώσει έναν εξαιρετικά απλό κανόνα αναγνωρίζοντας τα πολιτικά οφέλη που απολαμβάνει η τάξη των εργοδοτών/αφεντικών στις σχέσεις της με τους εργαζομένους:

Οποτεδήποτε οι νομοθέτες προσπαθούν να ρυθμίσουν τις διαφορές μεταξύ αφεντικών και των εργατών τους, οι σύμβουλοί τους είναι πάντοτε τα αφεντικά. Όταν οι ρυθμιστικές πρωτοβουλίες είναι προς όφελος των εργατών, είναι πάντοτε σωστές και δίκαιες αλλά, μερικές φορές, όταν πρόκειται για το όφελος των αφεντικών τους, ισχύει το αντίθετο. (Smith 1776/2019: 148)

Οι παρατηρήσεις του Smith επί της ταξικής διαστρωμάτωσης με την εκπορευόμενη από αυτή ανισότητα, η αναγνώριση της οδυνηρής ζωής των εργατών και των οικογενειών που βασίζουν τα έσοδά τους στην εργασία, δεν λείπουν από την ανάγνωση του *Πλούτου των Εθνών* παρά την επιμονή των νεοφιλελεύθερων στοχαστών να αναγνωρίσουν στον Smith την πατρότητα των υποδειγμάτων ατομικής επιλογής (Stigler, 1976). Βεβαίως, η τάση του Smith να ερμηνεύσει τον ρόλο των ακούσιων συνεπειών της ατομικής επιλογής είναι υπαρκτή (Smith 1776/1892: 455-456) αλλά σίγουρα δεν είναι απόλυτη. Παράλληλα, ο Smith εξηγεί ότι η νομοθεσία είναι απαραίτητο να λειτουργεί ρυθμιστικά και προς όφελος των εργαζομένων. Από το μικρό παράθεμα, αξίζει επίσης να επικεντρωθούμε και στην επισήμανσή του περί ιδιαίτερης σχέσης μεταξύ των νομοθετών [legislatures] και των αφεντικών [masters], σχέση που καθιστά την παρέμβαση του κράτους επιτακτική. Με άλλα λόγια, από το απόσπασμα προκύπτει αβίαστα η ιδέα ενός κράτους που παρεμβαίνει με στόχο την αναδιαμόρφωση των εργασιακών σχέσεων και έξω από τη λογική της στείρας αγαθοεργίας.

Όλα τα προηγούμενα αποτελούν μια απλή καταγραφή ορισμένων βασικών ιδεών, οι οποίες στερούνται εκπροσώπησης, σε ό,τι αφορά την πολιτική θέση του Smith και την επανατοποθέτησή μας αναφορικά με τον βαθμό «χυδαιότητας» της δικής του Πολιτικής Οικονομίας. Προεκτείνοντας όμως το πλαίσιο σύνταξης πολι-

τικών θέσεων όπως εκπορεύονται από το ίδιο το κείμενο του *Πλούτου των Εθνών*, απαραίτητη κρίνεται ακόμα μία αναφορά στην ερμηνευτική δυναμική της θεωρίας του στο σήμερα. Άλλωστε, πέραν των διάφορων κοινοτοπιών –ακόμα και στα σχολικά εγχειρίδια των Αρχών Οικονομικής Θεωρίας– περί Smith, ο ίδιος είναι γνωστός για την ιδέα του καταμερισμού της εργασίας.

Σύμφωνα με ανακοίνωση της Σουηδικής Ακαδημίας που αφορούσε την αιτιολόγηση για την απονομή του νόμπελ οικονομικών επιστημών του 2018, ο κατά το ήμισυ βραβευθείς οικονομολόγος Paul Romer, αναγνωριζόταν ότι:

κατέδειξε τον τρόπο με τον οποίο η γνώση μπορεί να λειτουργήσει ως παράγοντας μακροχρόνιας οικονομικής μεγέθυνσης. Όταν η οικονομική μεγέθυνση ενός μικρού ποσοστού συσσωρεύεται στη διάρκεια δεκαετιών, δύναται να μετασχηματίσει τις ζωές των ανθρώπων. Η προηγούμενη μακροοικονομική έρευνα έδινε έμφαση στην τεχνολογική καινοτομία ως έναν βασικό παράγοντα οικονομικής μεγέθυνσης, αλλά δεν είχε μοντελοποιήσει τον τρόπο με τον οποίο λαμβάνονται οι αποφάσεις καθώς και τις συνθήκες της αγοράς που καθορίζουν τη δημιουργία αυτών των τεχνολογιών. Ο Paul Romer, έλυσε αυτό το πρόβλημα παρουσιάζοντας τον τρόπο με τον οποίο οι οικονομικές δυνάμεις άρχουν της επιθυμίας των επιχειρήσεων να παράγουν νέες ιδέες και καινοτομίες.⁷

Δύο τουλάχιστον επιστημονικά άρθρα του Romer (1990, 1994) θεωρείται ότι εισήγαγαν το πεδίο της ενδογενούς οικονομικής μεγέθυνσης, δηλαδή την άποψη ότι η αύξηση του παραγόμενου προϊόντος οφείλεται σε αποφάσεις των επιχειρήσεων να επενδύουν σε καινοτομίες και ιδέες, προσφέροντας μια τεχνική αναφορικά με την επίδραση της γνώσης στη δημιουργία ανθρώπινου κεφαλαίου. Μια παρόμοια ιδέα, και με αρκετή εμβρίθεια μάλιστα, έχει υποστηριχθεί και από τον ίδιο τον Smith, ωθώντας ορισμένους ερευνητές να χαρακτηρίσουν τη συνεισφορά του Romer «παλαιό κρασί σε νέους ασκούς» (Kurz και Salvadori 1998) και να απορρίψουν την καινοτομία της θεωρίας του. Στα άρθρα του Romer πάντως, δεν υπάρχει απολύτως καμία αναφορά και άρα αναγνώριση, των ιδεών του Smith, παρά του ότι ο τίτλος ενός εξ αυτών («Η καταγωγή της ενδογενούς μεγέθυνσης») υπαινίσσεται το αντίθετο.

Στον *Πλούτο των Εθνών*, η οικονομική μεγέθυνση προκύπτει ως επέκταση του ετήσιου επιπέδου παραγωγής και προϋποθέτει αντίστοιχη επέκταση αποθέματος κεφαλαίου. Η σκέψη αυτή είναι συνυφασμένη με μια παράλληλη αύξηση των απασχολούμενων, του μεγέθους των συνολικών μισθών αλλά και του κεφαλαίου ανά εργαζόμενο. Επιγραμματικά, ο ουσιαστικός παράγοντας πρόκλησης αύξησης του τελικού προϊόντος ανά εργαζόμενο, είναι ο καταμερισμός της εργασίας, η δυναμική επίδραση του οποίου δεν εξαντλείται στις απλές τεχνικές βελτιώσεις των χρησιμοποιούμενων εργαλείων όπως αποτυπώνονται στις μεθόδους παραγωγής και στην αύξηση παραγωγικότητας της εργασίας. Αντιθέτως, ο καταμερι-

7 The Prize in economic sciences 2018, Press release, 8 Οκτωβρίου 2018: <https://www.nobelprize.org/uploads/2018/10/press-economicsciences2018.pdf>.

σμός εργασίας αποτελεί μια διαρκώς εξελισσόμενη διαδικασία συνεχούς προόδου (Aspromourgos 2010: 1172). Ως βασική αιτία μεγέθυνσης, ο καταμερισμός αντανακλάται στην παραγωγικότητα της εργασίας. Όμως, ο Smith, μας προσφέρει ένα διαλεκτικό σχήμα οικονομικής σκέψης όπου η αιτία δύναται να λάβει τη θέση του αιτιατού, διατηρώντας τις προηγούμενες επιδράσεις, αφού ο ίδιος ο καταμερισμός με τη σειρά του επηρεάζεται από το αυξανόμενο μέγεθος της αγοράς στην οποία εισέρχονται περισσότερα νέα προϊόντα. Η ενασχόληση των εργαζομένων με κάποια ολοένα περισσότερο εξειδικευμένη δραστηριότητα της παραγωγικής διαδικασίας αυξάνει την ποσότητα παραγωγής με τους εξής τρόπους:

Κατ' αρχάς, η βελτίωση της επιδεξιότητας του εργαζομένου αυξάνει υποχρεωτικά την ποσότητα της δουλειάς που είναι σε θέση να εκτελέσει [...]. Κατά δεύτερον, το πλεονέκτημα που αποκτάται με την εξοικονόμηση χρόνου κατά το πέρασμα από το ένα είδος εργασίας στο άλλο, είναι πολύ μεγαλύτερο απ' ό,τι θα μπορούσαμε από πρώτη άποψη να φανταστούμε [...]. Κατά τρίτον, και τελευταίο, κάθε άνθρωπος μπορεί να κατανοήσει πόσο πολύ απλοποιείται και συντομεύεται η εργασία με την εφαρμογή των κατάλληλων μηχανών [...]. Θα σημειώσουμε μόνο, επομένως, ότι η εφεύρεση όλων αυτών των μηχανών με τις οποίες τόσο πολύ απλοποιείται και συντομεύεται η εργασία φαίνεται ότι έλκει την καταγωγή της στον καταμερισμό εργασίας. Οι άνθρωποι είναι πολύ περισσότερο σε θέση να ανακαλύπτουν ευκολότερες και αμεσότερες μεθόδους επίτευξης ενός στόχου [...]. Είναι επομένως φυσικό να αναμένουμε ότι κάποιος από αυτούς που απασχολούνται σε έναν από τους επιμέρους τομείς της εργασίας, όταν η φύση αυτής της εργασίας επιδέχεται τέτοιες βελτιώσεις, θα ανακαλύψει απλούστερες και αμεσότερες μεθόδους εκτέλεσής της. (Smith 1776/2019: 9-11)

Μαζί με τη βελτίωση των τεχνικών που συντελούν στην αύξηση του παραγόμενου προϊόντος, βελτιώνεται και η γνώση επί των διαδικασιών παραγωγής, αλλά με τη βασική πηγή των καινοτομιών να εντοπίζεται στους ίδιους τους άμεσους παραγωγούς, δηλαδή τους εργάτες και όχι στις αποφάσεις των επιχειρήσεων, όπως υποστηρίζει ο Romer. Επί της ουσίας, η ιδέα περί της θετικής επίδρασης της ενασχόλησης των εργαζομένων με ένα εξειδικευμένο τμήμα της συνολικής δραστηριότητας, υπάρχει ήδη καταγεγραμμένη στον Smith. Η ουσιαστική διαφορά έγκειται βεβαίως στη μετατροπή αυτής της ιδέας σε αλγεβρική μορφή, αλλά και στην ιδεολογική μετατόπιση που προκύπτει ως απόρροια ενστερνισμού μιας διαφορετικής θεωρίας της αξίας.

Η εργασιακή θεωρία της αξίας, σπέρματα της οποίας υπάρχουν στον Αριστοτέλη και κληροδοτούνται και στον Smith (Meikle 1995) οδηγεί τον τελευταίο να ερμηνεύει με ακόμα έναν τρόπο την εργασία ως πηγή πραγματικής αξίας των εμπορευμάτων. Ο Smith συνδέει το μέγεθος της αξίας των εμπορευμάτων με τον χρόνο απασχόλησης των εργαζομένων αλλά και με τη βελτίωση της ίδιας της παραγωγικότητας της εργασίας τους, της σκόπιμης, δηλαδή, δραστηριότητας εντός του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής, που προκύπτει ως απότοκο της συνεχούς

ενασχόλησής τους με την ίδια δραστηριότητα. Με τον τρόπο αυτό, η εργασιακή θεωρία της αξίας του Smith, όσο κι αν εκείνος αναγνωρίζει ότι δεν λειτουργεί στην αγοραία συναλλαγή, περικλείεται και διαχέεται σε όλο το εύρος της ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων της οικονομίας. Με άλλα λόγια, ο Smith εμμέσως δηλώνει ότι η καταμερισμένη σε ολοένα και περισσότερο εξειδικευμένες λειτουργίες εργασία, παράγει και τη βελτίωση του ποιοτικού της στοιχείου που αντανακλάται στις ποσότητες και στις βελτιωμένες χρηστικές αξίες των εμπορευμάτων.

Την θετική επίδραση της επινόησης καινοτόμων γνώσεων που να εφαρμόζονται στην παραγωγική διαδικασία, κηλιδώνει μια λυπηρή έως και αποκαρδιωτική διαπίστωση. Ο Smith δείχνει να επιμένει και μάλιστα με ασυνήθιστα σκληρή –ακόμα και για την εποχή μας– γλώσσα, στην ανάδειξη των δεινών της επαναλαμβανόμενης, άκριτης εργασίας, που με τη σειρά της καθιστά τους ανθρώπους αδαείς και απαίδευτους. Όπως υποστηρίζει, το επίπεδο ευστροφίας ενός μεγάλου τμήματος του πληθυσμού, δηλαδή της εργατικής τάξης, διαμορφώνεται από τις καθημερινές και συνήθεις ασχολίες του που προκύπτουν κυρίως από ένα αναπτυσσόμενο επίπεδο καταμερισμού εργασίας.

Ένας εργαζόμενος, η διάρκεια της ζωής του οποίου ξοδεύεται για την εκτέλεση ορισμένων απλών εργασιών τα αποτελέσματα των οποίων συμβαίνει να είναι σχεδόν πάντοτε τα ίδια, δεν διακρίνεται από καμία ευκαιρία εξάσκησης της γνώσης του, ή εφαρμογής της επινοητικότητάς του για την εξεύρεση μέσων προς εξάλειψη δυσκολιών, οι οποίες είναι εξαιρετικά απίθανο να ανακύψουν. Έτσι, με φυσικό τρόπο, ο εργαζόμενος στερείται της συνήθειας να εξασκείται μέσω τέτοιων προσπαθειών και γενικά, μετατρέπεται σε τόσο ανόητο και αδαή, όσο είναι δυνατόν να γίνει ένα ανθρώπινο πλάσμα. Το ξεροκέφαλό του τον καθιστά όχι μόνο ανίκανο απόλαυσης ή παρακολούθησης οποιασδήποτε ορθολογικής συζήτησης, αλλά και ανήμπορο να συνειδητοποιεί κάθε γενναϊόδωρο, ευγενές ή τρυφερό συναίσθημα, καθώς και ακατάλληλο να σχηματίσει οποιαδήποτε δίκαιη κρίση σχετικά με πολλά από τα συνηθισμένα θέματα της προσωπικής του ζωής. Αναφορικά με τα ευρύτερα κι εκτεταμένα συμφέροντα της χώρας του δε, ένας τέτοιος εργαζόμενος είναι εντελώς ανίκανος να εκφέρει κρίση, ενώ σε περίπτωση που κανείς δεν έχει προσπαθήσει να τον μεταστρέψει, είναι εξίσου ανίκανος να υπερασπιστεί τη χώρα του σε περίπτωση πολέμου. Η ομοιομορφία της στάσιμης ζωής του, επιφέρει ρωγμές στο θάρρος του πνεύματός του και τον κάνει να αποστρέφεται την αβέβαιη και περιπετειώδη ζωή ενός στρατιώτη. Καταστρέφει ακόμη και τη δραστηριότητα του σώματός του και τον καθιστά ανίκανο να ασκεί τη δύναμή του με σθένος και επιμονή σε οποιαδήποτε άλλη εργασία, πέρα από εκείνη στην οποία έχει εκπαιδευτεί. Η δεξιοτεχνία που ανέπτυξε κατά τη δική του εργασία, φαίνεται πως αποκτάται σε βάρος των υπολοίπων πνευματικών, κοινωνικών και πολεμικών του αρετών. Αλλά σε κάθε βελτιωμένη και πολιτισμένη κοινωνία, αυτή είναι η κατάσταση στην οποία οι φτωχοί εργαζόμενοι, δηλαδή το μεγάλο σώμα του λαού, πρέπει αναγκαστικά να εκπέσουν,

εκτός εάν η κυβέρνηση προβεί σε κάποια ενέργεια για να το αποτρέψει.
(Smith 1776/1892: 301-2)

Παράλληλα με την αυξητική συμβολή του καταμερισμού εργασίας στο ετήσιο προϊόν αναφύονται και οι οδυνηρές προεκτάσεις του. Η τεχνικοποίηση των χειρονομιών, η ανιαρή επανάληψη κινήσεων ακριβείας, η πολύωρη υποταγή της σκέψης σε διεκπεραιώσεις μικρής εμβέλειας, αποξενώνουν σταδιακά τον εργαζόμενο από την άσκηση ελεύθερης κριτικής έκφρασης. Πριν από το τέλος του 18ου αιώνα, λίγα χρόνια πριν από την άλωση της Βασιλίας, το διορατικό βλέμμα του Adam Smith παρατηρεί, εξετάζει και επισημαίνει ένα εγγενώς αντιφατικό στοιχείο του πρώιμου καπιταλιστικού τύπου κοινωνικής οργάνωσης. Η στοχοπροσηλωμένα εφαρμοσμένη στην παραγωγή εμπορευμάτων γνώση, εντείνοντας βαθμιαία τη δυναμική της, αναμένεται να επιτείνει την πνευματική ραθυμία των εργαζομένων καθιστώντας τους ανίκανους να διαρρήξουν τα δεσμά της κοινωνικής τους εξάρτησης και καθήλωσης στον περιορισμένο ορίζοντα που έχουν συμβιβαστεί να υπηρετούν.

3. Η Πολιτική Οικονομία διδάσκεται με την Ιστορία της

Η Πολιτική Οικονομία είναι άρρηκτα συνυφασμένη με την ιστορία της σκέψης της και η διδασκαλία της σχετίζεται με την ίδια την εξέλιξη των ιδεών και τις εμπειρίες που αποκομίζουμε από αυτή. Απευθυνόμενοι προς ένα κοινό, όπως αυτό των νεαρών φοιτητών το οποίο στερείται ενός απαραίτητου εμπειρικού στοιχείου που θα το βοηθούσε να κατανοήσει τις βαθύτερες –εμπειρικές– προεκτάσεις των θεωρητικών συνεισφορών των μεγάλων στοχαστών, οφείλουμε να εξετάζουμε τη διδασκόμενη ύλη ιστορικά και όχι συσσωρευτικά. Η διδασκαλία της Ιστορίας Οικονομικής Σκέψης, εκτός από πηγή έμπνευσης, αποδίδει και την εξιστόρηση των πολλαπλών παλινδρομήσεων και πνευματικών αναζητήσεων των ίδιων των στοχαστών, δηλαδή αποτελεί μια έκφραση της πραγματικής, ζώσας διαδικασίας αντίληψης, αποδοχής και κατασκευής ιδεών και θεωριών. Το αξεδιάλυτο μείγμα θεωρίας και της ιστορίας της Πολιτικής Οικονομίας, αναβιώνει σε κάθε προσπάθεια ερμηνείας των σύγχρονων φαινομένων και της εγγενούς τάσης των οικονομολόγων να αναζητούν αντίστοιχα γεγονότα επισημαίνοντας τις ομοιότητες και διαφορές με τα ιστορικά προηγούμενα. Η διεθνής διαμόρφωση ενός εξαιρετικά αφιλόξενου περιβάλλοντος στα ακαδημαϊκά ήθη, συμβάλλει στην ευδοκίμηση ακραίων και αφοριστικών εκφράσεων σαν κι αυτή του καθηγητή, Mark Blaug (2001) ο οποίος δημοσίευσε άρθρο με τίτλο «Όχι ιστορία της σκέψης παρακαλώ, είμαστε οικονομολόγοι». Ευτυχώς όμως, η αξία της Πολιτικής Οικονομίας δεν αναμένεται να αποτελέσει παράγωγο προϊόν κάποιας ελεύθερης αγοραίας διαπραγματεύσεως.

Η διδασκαλία των ιδεών του Smith, όπως και του κάθε στοχαστή, μέσα από τα πρωτότυπα κείμενά τους, δεν αποτελεί παράπλευρη αναγκαιότητα που επιβαρύνει τις περισσότερο αναγκαίες εκφράσεις της οικονομικής σκέψης. Η ανάλυση της εγχειριδιακής διδασκαλίας εμπλουτίζεται και ανανεώνεται. Πιο σημαντικά όμως, η χρήση των πρωτότυπων κειμένων τη θέτει εν αμφιβόλω. Ο λόγος επιμονής στην ανάγνωση κειμένων όπως ο *Πλούτος των Εθνών* δεν είναι μόνο παιδαγωγι-

κός, παρότι επιτελεί κι αυτόν τον απόλυτα θεμιτό στόχο. Σε πείσμα των καιρών και των ακαδημαϊκών τμημάτων όπου –το ένα μετά το άλλο– εξορίζουν το αντικείμενο της Πολιτικής Οικονομίας από τα προγράμματα σπουδών, ο κοινωνικός διάλογος κινείται ανεξάρτητα. Η υποταγή όμως στον κυρίαρχο λόγο, δεν συνεπάγεται ενστερνισμό της ορθότητάς του.

Η εμπιστοσύνη σε ένα μηχανιστικό παράδειγμα ενός αυτόματου λογισμού μπορεί ενδεχομένως να απλοποιήσει τα πράγματα και να δώσει την εντύπωση μιας θετικής επιστήμης, αλλά μόνο μέσω της ιστορίας της σκέψης μπορούμε να διερευνήσουμε την πληρότητα και την λεπτότητα των εναλλακτικών υποδειγμάτων ερμηνείας της κοινωνίας και να πάρουμε μια γεύση για τον «δρόμο που δεν ακολουθήθηκε» ή για τον τρόπο με τον οποίο έχει κατασκευαστεί το φυλασσόμενο απ' τον Κέρβερο απεχθές οικοδόμημα, στο οποίο κατοικούν τα ερωτήματα που δεν πρέπει να τεθούν. (Theocarakis 2014: 17)

Ενώ λοιπόν οι θεωρίες της Πολιτικής Οικονομίας είναι ουσιαστικά η ίδια η ιστορία της, κάθε κριτήριο λογικής ακρίβειας με στόχο την αξιολόγηση του βαθμού ορθότητάς τους, καθίσταται έωλο.

Ως ερευνητικό πεδίο της κοινωνίας, η Πολιτική Οικονομία είναι κοινωνική επιστήμη με μια κρίσιμη ιστορική διάσταση [...]. Η ιστορία της σκέψης διαδραματίζει κεντρικό ρόλο [...] και είναι χρήσιμη όχι μόνο και όχι απλώς για διδακτικούς σκοπούς, ή για να παρέχει κάποια «αίσθηση χρονικής διεύθυνσης» της οικονομικής έρευνας και να προσφέρει υλικό στους επιστημολόγους. Συνιστά απαραίτητο στοιχείο για τη διερεύνηση της θεωρητικής αντιπαράθεσης μεταξύ των προσεγγίσεων [...] όσο και για τη θεωρητική έρευνα που εκπονείται εντός της κάθε μίας προσέγγισης [...]. Σε αντίθεση με τον επιστημονικό απολυταρχισμό που έχει κατακλύσει την επικρατούσα οικονομική διδασκαλία, η ιστορία της σκέψης προσφέρει μια μόρφωση αναφορικά με την ανταλλαγή των ιδεών, την οποία μάλιστα ευνοεί χάρη στην προσπάθεια που συνεπάγεται για την κατανόηση των αντίπαλων ιδεών και την αντίληψη που ενθαρρύνει αναφορικά με την πολυπλοκότητα των κοσμοθεωριών. Παράλληλα καθορίζει τις δυνατότητες, τα όρια και τους δεσμούς της με τα υπόλοιπα πεδία της ανθρώπινης γνώσης και πράξης. (Roncaglia 2005: 12-13)

Η παιδεία που προάγει τη γνώση αντίπαλων ιδεών αποτελεί παράλληλα παιδεία για τη διαμόρφωση ενός ήθους ανάπτυξης διαλόγου και διατήρησης πολιτικών-ιδεολογικών αντιπαραθέσεων. Υπό αυτό το πρίσμα, η μόρφωση σε σχέση με την ιστορία της οικονομικής σκέψης αποτελεί κατ' ελάχιστο μια μόρφωση απαραίτητη για την προαγωγή πολυτασικών συλλογικοτήτων και τον στοιχειώδη σεβασμό μειοψηφικών απόψεων. Υπάρχει όμως και κάτι ακόμα εξίσου σημαντικό. Προσφέρει την κατά το δυνατόν ουσιαστικότερη επαφή των νέων φοιτητών με μια

εμπειρία που αφορά την άσκηση του καθαυτού πνευματικού κόπου στον οποίο, οι στοχαστές που αναφέρονται στα εγχειρίδια, υποβλήθηκαν. Ζητήματα που αφορούν την κοινωνική τους θέση και τις ιστορικές συνθήκες, υπό το βάρος των οποίων οι άμεσοι εμπνευστές των ιδεών που επεξεργαζόμαστε και χρησιμοποιούμε για την οργάνωση της ζωής μας, εργάστηκαν, αποκαλύπτουν τις βαθύτερες ποιότητες της ανθρώπινης σκέψης. Τέλος, η τριβή με την ιστορία της σκέψης συνδυάζει την εκμάθηση των ιδεών με την αποκαθάρωση της αυθεντίας από το εσφαλμένα άφταστο ύψος στο οποίο την ανάγουν οι νεαροί φοιτητές. Ενδεχομένως τότε, το μυστήριο της γνώσης να αποκαλυφθεί και να ακουστεί από τις εξέδρες «μα ο Βασιλιάς είναι γυμνός!».

Βιβλιογραφία

- Arrow K. & Hahn F. 1991 (1971). *General competitive analysis*, Amsterdam: North Holland.
- Aspromourgos T. 2010. «'Universal opulence': Adam Smith on technical progress and real wages», *European Journal of the History of Economic Thought* 17: 1169-1182.
- Blaug M. 2001. «No history of idea please, we are economists», *Journal of Economic Perspectives* 15 (1): 145-64.
- Boulding K. 1971. «After Samuelson who needs Adam Smith?», *History of Political Economy* 3 (2): 225-37.
- Giavazzi F. & Pagano M. 1990. «Can severe fiscal contractions be expansionary? Tales of two small European countries», *NBER Macroeconomics Annual* 5: 75-111.
- Friedman M. 2002 (1962). *Capitalism and freedom*, Chicago: The University of Chicago Press.
- Gordon D. 1965. «The role of the history of economic thought in the understanding of modern economic theory», *American Economic Review* 55: 119-27.
- Halevi J., Theocarakis N. J. & Varoufakis Y. 2011. *Modern political economics: making sense of the post-2008 world*, New York: Routledge.
- Hicks J. R. 1977. *Economic perspectives*, Oxford: Oxford University Press.
- Kula W. 2001 (1958). *The problems and methods of economic history*, Aldershot: Ashgate.
- Meikle S. 1995. *Aristotle's economic thought*, Oxford: Clarendon Press.
- Norman J. 2018. *Adam Smith: father of economics*, New York: Hachette book group.

- Pigou A. C. 1966. *Memorials of Alfred Marshall*, New York: Augustus M. Kelley Publishers.
- Robinson J. 1980. *Collected economic papers*, Vol. V, Cambridge Massachusetts: MIT Press.
- Romer P. 1990. «Endogenous technological change», *Journal of Political Economy* 98 (5): 71-102.
- Romer P. 1994. «The origins of endogenous growth», *The Journal of Economic Perspectives* 8 (1): 3-22.
- Roncaglia A. 2005. *The wealth of ideas: a history of economic thought*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Samuelson P. & Nordhaus W. D. 2000. *Economics*, μτφρ. Σταματάκη Ν. & Αθανασίου Θ. Αθήνα: Εκδόσεις Παπαζήση.
- Sen A. 1987. *On ethics and economics*, Oxford: Blackwell.
- Smith A. 1892 (1776). *An inquiry into the nature and causes of the wealth of nations*, 2 Vols., London: George Bell & Sons.
- Stigler G. J. 1976. «The successes and failures of professor Smith», *Journal of Political Economy* 84 (6): 1199-1213.
- Theocarakis N. J. 2006. «Nichomachean ethics in Political Economy: the trajectory of the problem of value», *History of Economic Ideas* XIV (1): 9-53.
- Theocarakis N. J. 2014. «A commentary on Alessandro Roncaglia's paper: Should the History of Economic Thought be included in the undergraduate curricula?», *Economic Thought* 3 (1): 10-20.
- West E. G. 1964. «Private versus education: A classical economic dispute», *Journal of Political Economy* 72 (5): 465-75.
- Αριστοτέλης 2006. *Ηθικά Νικομάχεια*, 2 τόμοι, μτφρ. Λυπουρλής Δ., Αθήνα: Εκδόσεις Ζήτηρος.
- Μαρξ Κ. 2017 (1867). *Το Κεφάλαιο: Πρώτος τόμος*, μτφρ. Γκιούρας Θ., Αθήνα: ΚΨΜ.

